

«Усні книги» в процесах суспільних трансформацій Стародавнього світу

Ю. В. Бондар*

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, м. Київ, Україна

*Corresponding author. E-mail: bondar1960@gmail.com

Paper received 21.10.15; Accepted for publication 30.10.15.

Анотація. У статті простежується генезис та використання так званих усних книг у процесах суспільно-політичних трансформацій Стародавнього світу а також пізніших часів.

Ключові слова: усні книги, мовлення, соціальні комунікації, риторика

Усна творчість (усна мовна діяльність) належить до своєрідних артефактів комунікації. Найчастіше вона відома по фольклору – насамперед літературним творам, створеним народом. В них – пам'ять про минулі події та уявлення, закодовані часто в алегорично-фантастичних образах, які є безцінним джерелом досвіду та знань, накопичених людиною впродовж століть. Усні дописемні твори характерні для всіх народів і є складником процесу розвитку комунікації як такої.

Мовлення первісно було і залишається джерелом інформації, що постає у формах міжособистісного та масового спілкування, усного інформування, вербальної публіцистичної діяльності та ін. Такі інформаційні дії на давніх етапах цивілізаційного розвитку дослідники масової комунікації пропонують розглядати також і як явища так званої усної пражурналістики. Зараховують до них і *ораторство*, що набуло довершеності у Давніх Греції та Римі, коли виникає, за визначенням українського дослідника Володимира Різуна, «свідоме авторство» та формується елітарний прошарок професійних мовців [6, с. 17].

Усне спілкування належить до сфери понять, присутніх у науковому обігу і серед яких наразі «вербальна комунікація», «мовленнєве спілкування», «вербальне спілкування», «мовна комунікація» тощо. Поміж тлумачень таких означень – «процес спілкування шляхом мови, який має свої внутрішні закони і базується на певній системі усталених культурних понять»; «цілеспрямована лінгвопсихоментальна діяльність адресанта й адресата у процесі інформаційного обміну та впливу на співрозмовника за допомогою знаків природної мови»; «обмін усними висловлюваннями з метою порозуміння та можливої взаємодії» та інші, що в тій чи іншій мірі відображають зміст пропонованих понять.

Аналізуючи усну комунікацію, потрібно звернути увагу також і на невербальні, так звані паралінгвістичні та екстралінгвістичні, засоби спілкування, що також задіяні у процесі мовної комунікації і які часто залишаються поза увагою дослідників та під час власне публікаторства [1]. До таких можна віднести жести, міміку, пози, загальний «візерунок» промовця, контекстуальні умови, в яких відбувається спілкування, навіть такий компонент процесу спілкування як мовчання (Н. Шумарова) та інше, що може або увиразнити, або навпаки – притлумити, усну публікацію.

Говорячи про міжособистісну та іншу інформаційну взаємодію, цільовий інформаційний вплив, варто принагідно зауважити однаковість «комунікаційної» при-

роди вербальних та текстових одиниць, які діють за фактично тотожною моделлю, що наразі передбачає докумунікаційний (назвемо його спонукально-підготовчий), комунікаційний (оприлюднювальний або ж публікаційний) та післякомунікаційний (підсумковий або ж результативний) етапи.

Теоретичному осмисленню функціонування «усних публікацій» присвятили праці чи торкаються їх у різних аспектах досліджень Сергій Аверинцев, Кеннет Берк, Юрген Габерманс, Генрі Джонстоун, Валерій Дем'янов, Жак Дюбуа, Генріх Лаусберг, Маршалл Маклюен, Джон Ленгшо Остін, Павло Паршин, Хаїм Перельман, Георгій Почепцов, Хосе Луїс Рамірес, Володимир Різун, Галина Сагач, Євген Тарасов, Стівен Тулмін та інші науковці, які розглядають спілкування як в тім числі основу громадянського суспільства, побудованого на комунікаційних принципах, механізм суспільного діалогу та вироблення ціннісних орієнтирів, а також і ефективний інструмент когнітивного впливу та, відповідно, контролю й управління соціумними групами у процесі суспільно-політичної практики.

Аналіз природи та змісту усного спілкування та красномовства дає нам підстави говорити також і про видавничий аспект ораторського мистецтва, де виступи промовців є фактично «усними книгами» («усними публікаціями»), що відрізняються від рукописних чи друкованих «колег» лише способом, наразі – вербальним, оприлюднення твору.

Існуюча термінологія, на наш погляд, не віддзеркалює належним чином явища «усної книги» («усної публікації») як засобу комунікації та, важливо, соціалізації. Наразі пропонуємо дефініцію, котрою послуговуватимемося:

«Усна книга (публікація) – це переважно текстовий твір (в тім числі промова), створений і зафіксований на певному носіїві і озвучений (опублікований) в усній формі з можливо одночасним використанням технічних засобів та поширенням іншої (зображувальної, звукової тощо) інформації з метою комунікації та інформаційного впливу.

Завдання нашої публікації – простежити становлення та практику використання «усних книг» у процесі суспільно-політичних трансформацій Стародавнього світу, насамперед античних Греції та Риму.

Основна частина. Для первісних суспільств, а частково і перших держав, вербальна комунікація була не лише природною, а й не менш значимою за пізніше письмо. Усно виголошували закони, укладали догово-

ри та брали зобов'язання, які були обов'язковими до виконання і рівносильні писаним.

«Щоб оцінити виняткове значення ораторського слова в давнину, потрібно передусім пам'ятати, що вся культура Греції та Риму – надто ж у порівнянні з нашою – більше була культурою усного, а не письмового слова, – стверджує відомий дослідник античності Михайло Гаспаров. – Книги були рукописні, книг було мало, багато чого доводилося завчати напам'ять, і люди зберігали улюблені твори поетів та прозаїків не на полицях, а в пам'яті. Вірші Вергілія і періоди Цицерона однаково розраховані не на читання очима, а на виголошення. Навіть історичні твори, навіть філософські трактати, навіть наукові праці писали насамперед для голосного читання. Висловлювалася думка, що античність зовсім не знала читання «про себе»...» [2, с. 7].

Усні книги не просто доносили інформацію, а й були розраховані на збудження певної реакції слухачів, наголошує дослідниця Ірина Свенцицька. Спільне прослуховування згуртовувало людей, створювало відчуття їх належності до «спільної справи». Лукіан передає легенду про те, як «батько історії» Геродот приїхав на Олімпійські ігри і там читав свою історію. Сам Лукіан також відправився у Македонію, щоб розказати про свої твори. У містах були свої улюблені оратори і філософи, свої «златоусті», хоча часто їх виступи зводилися лише до вихвалювання імператорів [8, с. 195].

Усне слово було не лише основним носієм інформації, а й інструментом політичного впливу. «Успіх у політиці напряму залежав від уміння красиво та переконливо говорити... В народних зборах Давньої Греції, як правило, голосували за пропозицію найкращого оратора», – пише дослідник Валерій Триков [10]. Не менш шанобливо ставилися до слова і в Стародавньому Римі, вбачаючи в ньому силу, здатну визначати долю, яку, за легендою, богині Нона, Децима та Парка і виголошували словесно при народженні дитини.

...Першими вчитися комунікувати і використовувати усне слово фахово почали греки, які у V столітті до н. е. заклали наукові основи узагальнення прийомів, методів та практичних умінь застосування красномовства для впливу на аудиторію, виплекавши науку *риторику* – галузь знань, що вивчає, зокрема, форми і методи мовної дії на слухачів в процесі спілкування, і яку часто називають переконувальною комунікацією [7, с. 13].

Серед тих, хто стояв біля витоків риторики, як науки та мистецтва впливу з допомогою мовлення, називають Емпедокла, Коракса, Тисія, Кратила, Горгія, Протагора, Лісія, Ісократ, Есхіла та інших. Кожен із них привносив щось своє у риторичне уміння. Так, Протагор одним з перших почав застосовувати діалогічну форму переконувань, Лісій став фундатором жанру судових риторських промов, Ісократ вважають засновником «літературного» красномовства. Свій підхід до риторики запропонував Горгій, який найперше своє завдання бачив у тому, щоб підготувати громадян полісу до участі у політичному житті. «Слово – величний владика: на вид мале і непомітне, а творить чудесні справи, – підкреслює Горгій силу слова у політичній промові «Похвала Олені». – Адже воно може і страху нагнати, і печаль знищити, і радість вселити, і співчуття пробудити».

Насамперед політиком був і видатний публікатор класичної доби Давньої Греції Демосфен, який у промовах гостро викривав бездіяльну й корумповану владу та закликав до об'єднання задля боротьби з ворогами Греції. Демосфен надзвичайно ретельно ставився до підготовки усних виступів. Жодна з таких публікацій, стверджує дослідниця Галина Сагач, не є плодом імпровізації, а є результатом тривалої, виснажливої праці, покладеної на пошук теми, її розвиток, схематизацію плану, на відпрацювання стилю та шліфування виразів. Недруги кепкували, що промови Демосфена тхнуть лампадним маслом, яке він спалював у величезній кількості, працюючи над виступами. Робота була варта того, щоб потім промови виглядали «свіжими й чарівними, наче щойно вилились із грудей» [7, с. 29].

Беззаперечний внесок у становлення ораторського мистецтва *Сократа*, творчий спадок якого дійшов до нових часів у викладі його учня Платона. Оцінюючи запропонований Сократом метод запитань-відповідей, як технологію переконання співрозмовника, грецький дослідник Фотарій Бесіди пише: «Мистецтво задавати запитання Сократ розглядав як засіб, з допомогою якого можна сприяти «народженню» істини в голові у співрозмовника, допомогти йому «розродитися» від тягаря думок, розкриваючи його творчі здібності. Це запитально-відповідне (діалектичне) мистецтво він... називав «майєвтикою» (грец. *maieutike*) – «повивальне мистецтво»...» [5, с. 62].

Як «мистецтво управляти умами» розглядав красномовство і Платон. Свої міркування щодо «усних публікацій» він виклав у відомих діалогах «Федр» та «Горгій», де наголосив на необхідності «щирих доводів» у промовах та безумовного знання предмета обговорення. Філософ сформулював також вимоги до побудови промови, яка має складатися, за Платоном, зі вступу, викладу теми, аргументації й висновків, що є характерним також і для письмових наукових праць. Платон – власне зачинатель діалогічної («комунікаційної») форми публічного спілкування: майже усі його твори написані саме у формі діалогів. Діалогічна форма аргументації стала однією з продуктивних і у письмових творах (в тім числі художніх) інших давньогрецьких, а згодом і давньоримських, авторів.

Низку творів присвятив «комунікаційній» риториці Аристотель, який у комунікуванні вбачав вищу ціль людини, наголошуючи, що саме спілкування значною мірою творить і державу. Серед іншого звертає Аристотель увагу і на емоційний складник сприйняття промов, акцентуючи на важливості його врахування та використання у процесі публікаторства. До механізмів впливу на аудиторію належить, за Аристотелем, і музика, знання природи якої є необхідною умовою підготовки риторів, адже публіка «звикла йти за привабливістю голосу більше, ніж слідувати міркуванням» [4, с. 1028].

Теоретичне осмислення красномовства в Греції стало ґрунтом для розвою практики «усних публікацій» у *Стародавньому Римі*, де «вважалось, що як на війні римлянин служить своїй батьківщині зі зброєю в руках, так і в мирний час він служить промовами в сенаті і народних зборах» [2, с. 15]. Утвердилися «усні книги» в тім числі і як форма та технологія боротьби з політичними суперниками, здобуття та здійснення влади.

Ораторське мистецтво було в арсеналі найпомітніших давньоримських правителів та політиків. Одним з найкращих ораторів свого часу був, приміром, диктатор-республіканець *Гай Юлій Цезар*. Уваги ораторству надавав і перший римський імператор *Октавіан Август*, який, за свідченням істориків, навіть під час воєнних дій щодень знаходив час читати, писати і декламувати тексти [9, с. 84].

Втім, варто зауважити, не в усі часи Римської імперії творцям «усних публікацій» було комфортно. Трагічно склалася доля найяскравішого представника красномовства Давнього Риму, політика-оратора *Марка Туллія Цицерона*, якому належало не лише продовжити і розвинути науку про ораторське мистецтво, а й також інтелектуально стати на прю з тоталітарними тенденціями розвитку Риму. Перу Цицерона належать численні промови, які є взірцями політичних публікацій, а також книги, найвідоміші з яких у царині красномовства «Брут», «Оратор» та «Про оратора». Менш знаний Цицерон як публікатор-видавець: ця грань його діяльності заслуговує, безперечно, на увагу і окрему розмову. Загинув же Цицерон від руки надісланих убивць за свої антивладні публікації.

Згадуючи творців «усних книг» Давнього Риму не оминати і *Марка Флавія Квінтіліана* – засновника першої державної школи (де сам викладав риторику та мистецтво вести діалог) і автора 12-титомного «Керівництва з ораторського мистецтва» (інша назва – «Настанови оратору»). Формулюючи визначення риторики, котра для нього вища за всі інші науки, Квінтіліан визначає також її суть, яка в «союзі думки та слова», а ще серед іншого звертає увагу і на комунікаційний характер красномовства [4, с. 842]. Мистецтву красномовства присвячені твори також інших теоретиків та практиків риторики.

Завершуючи огляд практики побутування «усних книг» в античну епоху (які, на переконання дослідників також є частиною літературної, а отже, на наш погляд, і видавничої, справи) зауважимо, що з часом напрацювання риторів, котрі втілювалися насамперед у таких «виданнях», все більшого застосування почали набувати і у власне письмових творах. Сприяла цьому, зокрема, і видавнича діяльність самих риторів. Так, відомо, що *Пліній Молодший*, який перед тим як стати чиновником і навіть намісником імператора Траяна у провінції Віфінії був знаним судовим оратором, широко практикував, так би мовити, повторне оприлюднення своїх промов, які ретельно редагував, а потім видавав у письмовому вигляді.

Поширеним стає згодом не лише літературна форма діалогу, а й творення публікацій за законами риторики. З'явилися і прямі наслідування промов, взірцем чого є сатирична «Похвала мусі» *Лукіана* [3, с. 509-512]. Дослідники стверджують, що ще тривалий час «навіть якщо промову і не передбачали виголошувати, а видавали письмово, як памфлет, вона бережливо зберігала всі ознаки стилю і жанру усної мови» [2, с. 8].

Вживана практика «усних публікацій» як засобу комунікації та впливу в християнстві. Дослідники стверджують, що є підстави говорити навіть про особливе – християнське – ораторське мистецтво. Традиція комунікувати з вірними через промову, читання тексту Святого письма донині є наріжним у богослужінні, адже

«Бог спілкується через Слово», яке є його породженням і посередником між вищим та суцям світами.

Практика усних промов, що стають згодом друкованими публікаціями, набула вжитку і у науковому середовищі, де поширене попереднє виголошення результатів дослідження.

Тяглий зв'язок усних і друкованих публікацій засвідчує і практика політичного красномовства: багато виголошених чільними політиками промов ставали брошурами та книгами, що набували масового поширення. Така «дуалістична» «комунікаційна» технологія широко використовувалась, зокрема, комуністичними пропагандистами.

«Усні книги» присутні та використовуються в різних сферах життєдіяльності сучасних людей – побуті, культурі, політиці, журналістиці, видавничій справі. Усне мовлення є наріжним у створенні аудіовізуальної продукції, до якої належать аудіовізуальні документи, аудіовидання, аудіокниги та ін. Окремо тут можна, певно, говорити також і про «випереджальну» – як форму, так і технологію – публікування письмових творів, що спершу з'являються до читачів в аудіо-, а вже потім переважно паперовій формі.

Розвиток сучасних комунікаційних засобів спонукає дослідників інформаційного простору твердити про своєрідний і доволі виразний ренесанс безпосередньої суто мовленнєвої масової комунікації, яка не потребує друків і в процесі якої «усні публікації» знаходять все більшу затребуваність, знаменуючи, можливо, наступну чи вже суцям еру «постжурналістики» та «поствидавництва».

Висновки. Усне мовлення своєрідна архіпам'ятка соціальних комунікацій, яка увиразнюється в «усних книгах» (публікаціях) – мовних творах, що є одночасно і продуктом і власне діяльністю. Усвідомлення значення слова породило риторику, науку про способи переконання та ефективні способи й форми мовленнєвого впливу на аудиторію з врахуванням її особливостей.

Утвердження риторики як практики соціальних комунікацій пов'язане із суспільно-політичними трансформаціями, коли наріжним у політичній боротьбі за владу в умовах демократії стає вміння переконувати і здобувати прихильників, впливаючи на їхній розум, почуття та емоції силою слова і аргументів.

Практика красномовства висунула і обґрунтувала принципи та вимоги до підготовки й поширення «усних книг», вміння працювати з інформацією і використовувати її залежно від мети публікації, що в античні часи увиразнилося насамперед у політичних промовах.

«Усні книги», красномовство мали потужний вплив на розвиток давньої літератури та видавництва. Поети і письменники вивчали і широко використовували принципи і засоби риторики у своїй творчості. Водночас і красномовство збагачувалось досягненнями літератури, образами та стилями художніх творів.

Усне публікаторство, цивілізаційно трансформуючись, зберегло своє важливе значення і залишається затребуваним у системі комунікацій. Підтверджує це і сучасна соціально-політична практика, де міжособистісне, діалогічне спілкування, усні публікації часто є наріжними у просуванні ідей та проектів. Практика обумовила і специфіку та сфери використання «усних публікацій». Наразі можна говорити про особливості,

приміром, політичних, дипломатичних, військових, судових, ділових, академічних та інших текстів-промов. До числа «ораторських» варто віднести також і релігійне красномовство, де існують свої жанри «усних книг» (проповіді, послання, молитви та ін.)

Проблематика побутування «усних книг» поєднує коло теоретичних і прикладних питань, серед яких термінологічне унормування, визначення місця таких публікацій у комунікаційній системі та критеріїв оцінки їх ефективності, окреслення і аналіз практики

засобів творення і поширення усних творів та ін. Аналіз і осмислення місця та ролі «усних книг» як засобу комунікації та важливого чинника суспільно-політичних трансформацій потребує, безумовно, участі фахівців різних наукових напрямів – соціальних комунікацій, філології, риторики, стилістики, психолінгвістики, соціоінженерії тощо. Міждисциплінарний характер вивчення явища «усних книг» дає підстави говорити про широкий спектр їх застосування, а отже і про актуальність можливих подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

- [1] Бондар Юрій. Видавнича комунікація: до питання інституціоналізації / Юрій Бондар // Вісник книжкової палати. – 2014. – № 10. – С. 3-6.
- [2] Гаспаров М.Л. Цицерон и античная риторика / М.Л. Гаспаров // Марк Туллий Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве / [под ред. М.Л. Гаспарова]. – М. : Мз-во «Наука», 1972. – С. 7-73.
- [3] Дератани Н.Ф. Греческая литература / Н.Ф. Дератани, Н.А. Тимофеева // Хрестоматия по античной литературе. – М. : Учпедгиздат, 1947. – Т. I. – 628 с.
- [4] Історія європейської цивілізації. Рим / [за ред. Умберто Еко; пер. з італ. Л.Д. Ципоренко, Г.В. Рудницької, О.С. Гавенко, Л.А. Найденової, Ю.В. Григоренко]. – Харків : Фоліо, 2014. – 1101 с. : іл.
- [5] Кессиди Ф.Х. Сократ / Ф.Х. Кессиди. – [2-е изд., доп]. – М.: Мысль, 1988. – 220 с. – («Мыслители прошлого»)
- [6] Різун В.В. Теорія масової комунікації: підруч. для студ. галузі 0303 «Журналістика та інформація» / В.В. Різун. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2008. – 260 с.
- [7] Сагач Г.М. Риторика / Галина Сагач. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К. : Вид. дім «Ін Юре», 2000. – 566 с.
- [8] Свенцицкая И.С. Раннее христианство: страницы истории / И.С. Свенцицкая. – М. : Политиздат, 1987. – 336 с.
- [9] Транквилл Гай Светоний. Жизнь двенадцати цезарей / Гай Светоний Транквилл. – [пер. М. Л. Гаспарова] – М. : Наука, 1993. – 368 с.
- [10] Трыков В.П. Античная протожурналистика / В.П. Трыков // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». – Культурология. – № 4. – 2008 / URL: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/4/Trykov/>

REFERENCES

- [1] Bondar, Yurii. Publishing communication: the question of institutionalization / Yurii Bondar // Bulletin of Book Chamber. – 2014. – № 10. – P. 3-6.
- [2] Gasparov, M.L. Cicero and ancient rhetoric / M.L. Gasparov // Marcus Tullius Cicero. Three treatises about verbal art / [ed. M.L. Gasparov]. – Moscow: "Science", 1972. – P. 7-73.
- [3] Deratany, N.F. Greek literature / N.F. Deratany, N.A. Timofeev – Moscow: Uchpedhyzdat, 1947. – Vol. I. – 628 p.
- [4] The history of European civilization. Rome / [ed. Umberto Eco; Translated from Italian by L.D. Tsymporenko, G.V. Rudnytska, O.S. Gavenko, L.A. Naydenov, V. Grigorenko]. – Kharkiv: Folio, 2014. – 1101 p.
- [5] Cassidy, F.H. Socrates / F.H. Cassidy. – [2nd ed.]. – Moscow: Mysl, 1988. – 220 p. – ("Thinkers of the past")
- [6] Rizun, V.V. Mass communication theory: textbook. for the students. "Journalism and information" / V.V. Rizun. – K., ed. center "Prosvita", 2008. – 260 p.
- [7] Sagach, G.M. Rhetoric / Galina Sagach. – [2nd ed., Revised. and supplemented]. – K., ed. House "In Jure", 2000. – 566 p.
- [8] Svetsytskaya, I.S. Early Christianity: Pages of history / I.S. Svetsytskaya. – Moscow: Politizdat, 1987. – 336 p.
- [9] Gaius Suetonius Trankvyll. Life of twelve Caesars / Gaius Suetonius Trankvyll. – [Lane. M.L. Gasparova] – Moscow: Nauka, 1993. – 368 p.
- [10] Trykov, V.P. Ancient prejournalism / V.P. Trykov // Informational educational portal "Knowledge. Understanding. Ability" – Cultural. – № 4. – 2008 / URL: <http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/4/Trykov/>

“Verbal books” in the processes of social transformation of the Ancient World

Y.V. Bondar

Abstract. The article traces the genesis and the use of so-called verbal books in the processes of social and political transformation of the ancient world and later times.

Keywords: verbal books, broadcasting, social communication, rhetoric